

תוכן העניינים

יא	שלמי תודה
1	מבוא
	פרק ראשון: אזכורי אליהו בספרות התנאים: היבטים פרשניים ורעיוניים
7	א. שנות הבצורת בעקבות גזרת אליהו
7	ב. המפגש בין אליהו לאחאב
10	ג. מעמד הר הכרמל: "עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעפים"
11	ד. הקרבת הפר על המזבח
13	ה. האל נענה לתפילתו של אליהו
15	ו. ירידת האש מן השמים
17	ז. אליהו רץ לפני מרכבת אחאב
19	ח. הליכת אליהו לחורב
20	ט. המערה בחורב
21	י. קנא קנאתי
23	יא. שוב לדרכך מדברה דמשק
23	יב. משיחת אלישע, יהוא וחזאל
25	יג. הליכת אלישע אחרי אליהו
26	יד. "וַיִּשְׁרְתֵהוּ": אלישע כתלמידו של אליהו
28	טו. אליהו "איש האלהים" ושלוחי אחזיה מלך ישראל
30	טז. הסתלקותו של אליהו
31	יז. עליית אליהו לשמים
33	יח. הַנְּהָ אֲנֹכִי שִׁלַּח לְכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא
36	יט. עד שיבוא אליהו
37	כ. וְהָשִׁיב לִב אֲבוֹת עַל בְּנֵים וְלִב בְּנֵים עַל אֲבוֹתָם: ייעודי אליהו
40	שעתיד לשוב

- 42 כא. אליהו ותחיית המתים
46 סיכום: מגמות כלליות באזכורי אליהו בספרות התנאים

- 52 **פרק שני: עד שיבוא אליהו: הציפיות מאליהו שעתיד לשוב**
53 א. משנת הסיום של מסכת עדיות: מבנה ועריכה
55 ב. אין אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרב
62 ג. לקרב, להשוות, לעשות שלום
67 ד. דמותו של אליהו במשנת עדיות
69 ה. אליהו והמשיח
71 ו. פרשנות מרחיבה לדברי ר' יהושע בשם ריב"ז
74 ז. עד שיבוא אליהו

- פרק שלישי: "כבוד למלכות" והמאבק על עיצוב הזיכרון**
79 **הקיבוצי במכילתא דרבי ישמעאל**
79 א. ריצת אליהו לפני מרכבת אחאב
81 ב. "כבוד למלכות" במכילתא דרבי ישמעאל
82 ג. הקשר הדיון ב"כבוד למלכות" במכילתא
86 ד. עיון ברשימת הדמויות שחלקו כבוד למלכות
91 ה. הרקע ההיסטורי לגיבוש הרשימה
94 ו. "כבוד למלכות" בברית החדשה
96 ז. המגמה האידיאולוגית של מנסחי הרשימה

- פרק רביעי: "אי אפשי בנבואתך": ראשית הביקורת על**
100 **אליהו במכילתא דרבי ישמעאל**
101 א. הדחת אליהו: עמדה מדרשית או מקראית?
105 ב. בשבחה של קנאות: אליהו ב"שבח אבות עולם"
107 ג. השוואת ירמיהו, יונה ואליהו במכילתא
115 ד. השוואת הנביאים על פי נוסחת תביעת הכבוד

- פרק חמישי: אליהו בסדר עולם: נבואה והיסטוריה**
122 א. אליהו וההיסטוריה
125 ב. גניזתו של אליהו
130 ג. אליהו נגלה ונסתר
131 ד. תיחום הנבואה בסדר עולם

- 133 ה. הגניזה הכפולה
136 ו. אליהו וחנוך: דמות הסופר השמימי
140 ז. ריבוי הנבואה בימיו של אליהו

פרק שישי: סיכום

- 147 א. מגמות רעיוניות והקשרן ההיסטורי
147 ב. מיעוט הביקורת כלפי אליהו במקורות התנאיים
149 ג. מרכזיות מוטיב הנבואה באזכורי אליהו
150 ד. קריאה שכנגד: מאבק פרשני על עיצוב דמותו של אליהו
152 ה. מ"גניזה" לגילוי: מהפך בדמותו של אליהו?
155

ביבליוגרפיה

מפתח עניינים ושמות

מפתח מקורות

מבוא

אליהו המקראי הוא אישיות רבת רושם. קורותיו רוויים שיאים דרמטיים מלאי עוצמה: גזרת עצירת הגשם, העימות החרף עם המלך אחאב והמלכה איזבל, המלחמה בעבודה זרה ששיאה במעמד הר הכרמל ושחיתת נביאי הבעל, ההתגלות בחורב והעלייה במרכבת אש בסערה לשמים. אירועים אלה הותירו רושם עז על קוראים ופרשנים, הוגים ויוצרים, ששבו ועסקו בדמותו של אליהו במהלך הדורות. אליהו פרץ את גבולות הזמן והמרחב של חיי האדם עלי אדמות יותר מכול דמות מקראית אחרת. הוא פעל בתחומיה של ממלכת ישראל בתקופת מלכותו של אחאב, אולם תיאור עלייתו השמימה בצירוף פסוקי הסיום של ספר מלאכי, שלפיהם יישלח אליהו לפני בוא יום ה', נכרכו יחדיו לציורו של אליהו כדמות אלמותית אשר תשוב ותתגלה באחרית הימים. על זמניות זו, או אולי רב זמניות זו, לצד קיומו השמימי של אליהו, הן התכונות המייחדות אותו מדמויות מקראיות אחרות, אשר מציבות אותו בתווך הלימינלי שבין האנושי לאלוהי. עם זאת, אליהו מתואר במקרא כבן אנוש בעל חולשות. הוא פוחד, בורח, מתייאש ומבקש את נפשו למות. צירוף הניגודים של עוצמה וחולשה, על-אנושיות ואנושיות, הופך את העיסוק באליהו למרתק כל כך ומסביר את הטיפול החוזר ונשנה בדמותו, הן בתחומיה של היצירה הדתית והן מחוצה לה: בספרות האגדה, בתפילה ובפיוט, באמנות הפיגורטיבית, במחזאות, במוזיקה, בשירה ובפרוזה. על הרובד המקראי נוספה במשך השנים כמות עצומה של פירושים, מסורות, סיפורים וצורות שונות של עיבוד ועיון מחודש בדמותו של אליהו. ריבוי יוצא מגדר הרגיל זה הוליד את הצורך לאסוף ולמיין את מגוון המסורות, ולכיוון זה נותבו מאמציהם של כותבים וחוקרים שעסקו באליהו הנביא בספרות הרבנית.¹ כך, למשל, כתב אליעזר מרגליות, בהקדמה לספרו אליהו הנביא: בספרות ישראל, באמונתו ובהי רוcho:

1 עם מגמה זו ניתן למנות את מרגליות, אליהו הנביא; את המבוא של מאיר איש שלום לסדר אליהו (איש שלום, סדר אליהו, מבוא); את החלקים על אליהו באסופה ממקור ישראל של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, עמ' תט-תטז; גינצבורג, אגדות היהודים 1, עמ' 11-45; ועוד.

אף על פי שדמותו של אליהו הנביא טבועה עמוק בלבו ונשמתו של היהודי והיתה תמיד – ועודנה עד היום – משאת נפשו ותקות לבו של עמנו, לא היה לנו עדיין ספר, הנותן ציור נאמן, זאת אומרת תיאור שלם ומקיף של נביא הפלאות הזה. הסופרים שקדמוני הצטמצמו רק בחלק של המקורות ומיעטו על ידי זה את דמות דיוקנו של הנביא אליהו. לעומת זאת מתבסס הספר הזה על ספרות ישראל בכללותה, על ספרות התלמוד והמדרשים – הקדומים והמאוחרים – על ספרות ההלכה של ימי הביניים ושלאחריהם, על ספרות הקבלה וספרות החסידות, על תפלה ופיט, על סיפורי נסים ונפלאות למיניהם, שאליהו תופס בהם מקום חשוב כל כך, ואפילו על העתונות, שבה מפוזרות הרבה אגדות על אליהו דווקא מן התקופה היותר חדשה, מפני שהעם לא חדל עד היום לרקום אגדות על בחיר דמיונו זה.²

למלאכת הליקוט יש חשיבות רבה במתן רושם כללי על מאפייני דמותו של אליהו ומקומו במסורת היהודית, אולם חסרונותיה הם היעדר ניתוח ובחינה ביקורתית של המקורות ומיעוט העיסוק בממד הפרשני של המסורות הטקסטואליות ובמגמות הרעיוניות שהן מבטאות.

אליהו הוא ככל הנראה הדמות הפופולרית ביותר בספרות העממית היהודית לדורותיה,³ ועל כן אין זה פלא שמרבית העיסוק המחקרי בדמותו נעשה בכלים של חקר הפולקלור והספרות העממית.⁴ במחקרים שהוקדשו לאליהו כמעט לא נעשה שימוש בכלים פילולוגיים והיסטוריים המקובלים בחקר הספרות התלמודית, ואני מקווה שהספר שלפנינו ישלים חסר זה. בניסיון להעמיד מחקר שיטתי על אליהו בספרות חז"ל, בחרתי להתמקד ברובד הקדום של ספרות זו, בספרות התנאים: משנה, תוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם. אני מניח ומקווה כי בחינה יסודית של הקורפוס התנאי תוכל לשמש בעתיד גם כבסיס לבחינת התפתחויות רעיוניות וספרותיות מאוחרות יותר.

2 מרגליות, אליהו הנביא, עמ' 7.

3 דב נוי ציין כי אליהו הוא הדמות הפופולרית ביותר בארכיון הסיפור העממי בישראל שייסד (נוי, אליהו הנביא, עמ' 110, ושם הע' 1-2); דן בן עמוס חזר על קביעה זו ביחס למאגר הסיפורים שגדל במשך השנים (בן עמוס, הספרות העממית, עמ' 100).

4 דוגמה אופיינית לגישה זו נמצאת בכותרת ספרו של סגל: *Elijah: A Study in Jewish Folklore* (סגל, אליהו). עם המחקרים הנוקטים מתודות של חקר הפולקלור והספרות העממית נמנים, בין היתר, מחקריו של ד' נוי (נוי, אליהו הנביא, ומחקרים נוספים המצוינים במפתח לרשימת מאמריו, היכל, כתבי דב נוי); יסיף, סיפור העם, במקומות שונים בספר (ראו בערך 'אליהו הנביא' במפתח); שוורצבוים, אליהו הנביא; עסיס, ההלוואה; בילו, חולמים בגן עדן. גם לינדבק בספרה על סיפורי אליהו שבתלמוד נוקטת במידה רבה, אם כי לא בלעדית, בגישה של חקר הפולקלור (לינדבק, אליהו והחכמים, Preface, xv-xvii).

במוקד העיון בספר זה יעמדו דברי חז"ל ולא פסוקי המקרא כשלעצמם. הספר אינו מבקש לדון במכלול סיפורי אליהו שבמקרא, אלא במקורות התנאיים שמשקפים התמודדות עם סוגיות ואתגרים רעיוניים ופרשניים שהעמידה דמותו המקראית של אליהו בפני החכמים. לצד העיון בפרשנויות השונות שהוצעו בדברי התנאים לפסוקי המקרא, ישולבו בדיון התייחסויות לחיבורים מספרות בית שני: ספר בן סירא, ספר היובלים, חנוך א ו-ב, מקבים א ו-ד, מגילות קומראן, כתבי פילון האלכסנדרוני, כתבי יוסף בן מתתיהו, ובנקודות מסוימות יוצגו השוואות למקורות נוצריים קדומים. הדיון במקורות יתבסס על שילוב של כמה גישות ומתודות המקובלות בחקר ספרות חז"ל: מתודה פילולוגית, המבקשת לעמוד על השלבים השונים בהתהוות הטקסט ומסירתו; חקר העריכה, שמבקש לבחון את היחס בין חומרי הגלם שעמדו בפני עורכיהם של טקסטים מספרות חז"ל ובין התוצר הסופי שעומד בפני הקוראים, ולהתחקות במידת האפשר אחר השיקולים שהנחו את העורכים בעיצוב ועיבוד המסורות; גישה היסטורית, המבקשת להצביע על הנסיבות ההיסטוריות של התהוות מסורות, מסירתן ועריכתן, ובחינה רעיונית של התפיסות וההשקפות שמבטאות המסורות השונות, אשר עשויה להסביר במקרים מסוימים את הדינמיקה של שינוי ועיבוד מסורות קודמות על פי השקפת עולמם של מוסריהן ועורכיהן.

בפרק הראשון של הספר תוצג בפני הקוראים תמונה פנורמית מקיפה של מכלול הופעותיו של אליהו בספרות התנאים. בפרק זה אבקש לעמוד על המהלכים הפרשניים שעליהם מבוססים ההיגדים התנאיים העוסקים באליהו, ולחשוף את העמדות הרעיוניות שהם מבטאים. לאחר הצגת כל אחד מן המקורות אצביע על המגמות העולות ממכלול המקורות, ואדון בתכונות ובתפקידי השונים המיוחסים לאליהו במקורות השונים, ובתופעה רווחת של הופעת אליהו במסגרת של רשימות לצידם של אישים מקראיים אחרים. פרק זה ימש כמצע לעיון מפורט יותר שיוצג בפרקים הבאים.

הפרק השני יעסוק בנושא שעמו אליהו מזוהה, אולי, יותר מכול: הופעתו המחודשת לעתיד לבוא והתקוות שנתלו בה. מקור מרכזי בעניין זה הוא המשנה החותמת את מסכת עֲדִיּוֹת, שמביאה מגוון של דעות אשר לפועלו העתידי של אליהו. לצד בחינת היסודות הרעיוניים והשורשים הפרשניים של הדעות השונות המובאות במשנה, אבקש לבדוק אם יש מגמה משותפת שניתן לאפיינה כעמדת המשנה או עורכיה ביחס לציפיות מאליהו, והאם יש לראות במכלול העמדות המוצגות בה חלק מדיון מקומי ספציפי או ניסיון להציג עמדה עקרונית המשקפת את תפיסתם האסכטולוגית של עורכיה. בחינה זו תתבסס, בין היתר, על השוואת

הדיון במשנה לזה שבתוספתא. בפרק זה יוקדש מקום גם לדיון בשאלת היחס שבין אליהו למשיח. במקורות התנאיים בכלל, ובמשנה בפרט, בולטת בהיעדרה התפיסה כי אליהו עתיד לבשר על בואו של המשיח. שורשיה של תפיסה זו כבר בתקופת בית שני והיא רווחת בספרות הבתר תלמודית, ולאור זאת עולה התהייה אם היעדרה של גישה זו מן המשנה הוא מקרי, או שהוא משקף העדפה אידיאולוגית של התנאים או של עורכי הספרות התנאית. את הדיון בפרק זה אחתום בבחינת משמעות הצירוף "עד שיבוא אליהו" המופיע בכמה מקומות בספרות התנאים, ומהם עולה, לכאורה, כי לאליהו שעתידי לבוא מיועד תפקיד של הכרעת ספקות בעניינים משפטיים-הלכתיים. לעמדה זו השלכות חשובות על תפיסת המקורות התנאיים את דרכי הכרעת ההלכה ואת היחס שבין הלכה ונבואה.

הפרק השלישי יאיר את ההקשר האידיאולוגי-פוליטי של העיסוק בדמותו של אליהו בעולמם של התנאים. במרכז הדיון תעמוד פסקה מתוך המכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשה יג, המציירת את אליהו כמי ש"חלק כבוד למלכות". בדיון בפסקה זו אבקש לבחון את דרך עריכתה, ואצביע על שכבות שונות בטקסט של המכילתא, אשר כל אחת מהן מבטאת גישה אידיאולוגית שונה בשאלת היחס הראוי ל"מלכות". שאלת היחס ל"מלכות" תידון גם בהשוואה למקורות נוצריים קדומים שגם בהם מופיעה התביעה לתת כבוד לנציגי השלטון. בפסקה הנדונה אליהו מופיע כחלק מרשימת אישים מקראיים שחלקו כבוד למלכות. בפרק תבחן משמעות הצבתם של אישים אלה זה לצד זה, ויידון ההקשר ההיסטורי של גיבוש הרשימה. אבקש להציג את מטרת עריכתה של רשימת האישים שחלקו כבוד למלכות כחלק ממאבק רעיוני-חינוכי על עיצוב הזיכרון הקולקטיבי הדתי והפוליטי.

לצד הציפייה לשיבתו העתידית של אליהו הנביא והתקוות שנתלו בה, ישנו בספרות התלמודית והמדרשית גם קו ביקורתי ביחס לאליהו, ובו יעסוק הפרק הרביעי. במקורות שונים הועלו טענות כלפי אליהו על כך שלא תבע את כבוד הבן, כלומר את כבודם של ישראל, על שאמר דילטוריה על ישראל, על שהכניס קנאה כנגד ישראל, ועוד. העיון בפרק הרביעי יוקדש לבחינת ראשית צמיחתו של קו ביקורתי זה, כפי שהוא מתבטא במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשה א. המכילתא מציגה את אליהו כמי שהודח מתפקידו הנבואי, ומנמקת את ההדחה בכך שאליהו "תבע כבוד האב ולא כבוד הבן". בפרק תידון השאלה האם הצגת אליהו כמי שהודח מתפקידו עולה מפסוקי המקרא או שזהו חידוש פרשני מבית מדרשם של התנאים, תוך התייחסות לעמדותיהם של חוקרים הסבורים

כי כבר במקרא נמתחת ביקורת חריפה כלפי אליהו. כחלק מדיון זה אעסוק גם בדמותו הקנאית של אליהו בספר בן סירא הבתר מקראי, אשר מציג אותה דווקא באור חיובי ביותר. עמדה זו תשמש כרקע להצגת הגישה הביקורתית כלפי אליהו המובעת במכילתא. הגישה הביקורתית כלפי אליהו מוצגת במכילתא במסגרת השוואה בין שלושה נביאים: יונה, ירמיהו ואליהו, שהמשך פעולתם הנבואית מוצג כתוצאה של התנהגותם כלפי הקב"ה וכלפי ישראל. בפרק אבקש לבחון את נסיבות היווצרותה של השוואה זו ואת מגמתה הפרשנית והרעיונית, מתוך ניסיון להבין כיצד קראו התנאים את פסוקי המקרא באופן שהוביל למסקנה הרדיקלית כל כך, שלפיה הדיח האל את שליחו המסור מתפקידו.

הפרק החמישי בספר יעסוק בדמותו של אליהו בחיבור הכרונוגרפי סדר עולם, אשר מקובל לראות בו חיבור השייך לתקופת התנאים. אליהו נזכר בסדר עולם בהקשרים שונים: הוא נמנה עם שבעת האישים ש"כיפלו את העולם", נאמר עליו ש"ניגנו... ואינו נראה עד שיבוא משיח, ובימות המשיח נראה וניגנו שינית, ואינו נראה עד שיבוא גוג, ועכשו הוא כתב מעשה כל הדורות כולן", וימיו מתוארים כימים בהם רבתה הנבואה בישראל. לאור האחידות היחסית המאפיינת את החיבור, אדרש בפרק זה לשאלות האם יש קשר בין האזכורים השונים של אליהו, האם ניתן לדבר על "דמות" בעלת מאפיינים מסוימים העולה מתוך ההיגדים השונים, ולאיזה צורך ובאילו הקשרים נדרש מחבר סדר עולם לדמות זו. אבקש להראות כי באזכורי אליהו סדר עולם אינו מסתפק בהבאת הנתונים הנדרשים לצורך הצגת הכרונוגרפיה המקראית, אלא מוסיף הערות והרחבות, שניתן ללמוד מהן על מגמותיו הרעיוניות. אעשה זאת, בין היתר, באמצעות השוואה של פסקה בסדר עולם העוסקת בריבוי הנבואה בימיו של אליהו למקבילתה בתוספתא סוטה. עוד אדון בדרך היווצרה ובמשמעותה הרעיונית של התפיסה הייחודית של אליהו כמי שעתיד לשוב פעמיים: בימות המשיח ובימות גוג, וכן אעסוק בהצגתו של אליהו בסדר עולם כסופר שמימי, תוך השוואה למסורות על חנוך, אשר מיוחסת לו במקורות שונים כתיבת ספרים בשמים.

פרק הסיום יוקדש לסיכום המגמות הרעיוניות העיקריות שנדונו בפרקי הספר ולהצגת ההקשר ההיסטורי המשוער לצמיחתן או לעיצובן; להצגת הקווים העיקריים בדמותו של אליהו כפי שהיא מופיעה במקורות התנאיים, ולהעמדת ה"קריאה שכנגד" (counter reading) כמאפיין בולט של פרשנות הפסוקים והמסורות על אליהו. הפרק יעסוק גם במקומה של ההערכה השיפוטית של דמותו של אליהו במקורות התנאיים, ולסיים אבקש להציע הסבר לשינוי הדרמטי שחל במעבר מספרות התנאים לקורפוסים מאוחרים יותר ביחס להתגלות אליהו

לאישים שונים, כלומר למעבר מתפיסת אליהו כמי שעתיד לשוב ולהתגלות באחרית הימים במקורות התנאיים, להצגתו כמי שמתגלה, מלמד ומסייע במצבי מצוקה כבר עכשיו בתלמודים ובמדרשי האגדה.

*

דמויות מקראיות, ואליהו בכללן, התקיימו וממשיכות להתקיים בזיכרון הקולקטיבי היהודי, כמו גם בזיכרוןן של קבוצות אחרות שראו במקרא טקסט מקודש. קורותיהם של גיבורי המקרא מסופרים מחדש דורות רבים בדרכים שונות ומגוונות, המשקפות את מקומם של אישים אלה בזיכרון הקולקטיבי, וגם שבות ומעצבות אותו. תפיסתם כדמויות בעלות חשיבות דתית ותרבותית מזמינה באופן טבעי מאבק בין בעלי גישות שונות על האופן שבו ייזכרו גיבורי המקרא ועל המטען הערכי שנקשר בהם. דמותו של אליהו מזמינה מאבק פרשני-אידיאולוגי כזה אף יותר מאישים מקראיים אחרים, הן בגלל קווי המתאר האידיאולוגיים העזים שלה כפי שהם מוצגים בסיפור המקראי עצמו, והן משום שאליהו מתואר כמי שעלה השמימה ועתיד לשוב משם, ועל כן לאופן שבו נתפסת דמותו ישנה משמעות לא רק ביחס לזיכרון העבר אלא גם אשר לציפיות לעתיד. לניסיון לעמוד על הדינמיקות הפרשניות ועל התפיסות הרעיוניות, ובמידת האפשר לחשיפת ההקשר ההיסטורי של המסורות על אליהו כפי שהן מוצעות בספרות התנאים, יוקדשו פרקי ספר זה.